

Ewa Jarosz

ORCID: 0000-0002-3207-0148

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Dobrze odrobiona lekcja – czyli o konstruktywnym wykorzystaniu przez środowisko lokalne doświadczeń oraz badań naukowych dla rozwoju edukacji

„Well done homework” – about constructive use of the experiences and scientific research for development of education by a local environment

Abstract

The paper presents initiative of making a diagnosis of the situation in education during pandemic time and the fruits of it which are the diagnostic picture of the environmental needs and projects of changes in education in a local environment – one of the parishes in the Silesia district. The paper describes the process of the realization of social engaged scientific research in a local environment, which is based on the influence of specific trauma for the readiness to undertake scientific reflection on the situation in education and the needs in this area but also based on the willingness of making changes in the reality of the local education. So, the article is an attempt to present possibilities to use difficult experiences of the online education forced by the pandemic reality for making constructive changes in a local context. It presents tendencies and phenomena of changes that can be observed in many local environments and educational institutions as positive consequences of the difficult situation of the pandemic education. Moreover, it is an attempt of presenting a good example of the partner collaboration social-local and scientific environments, directed for changing the environment and the reality of the education into the ones that are the better contexts of individual and over individual development. So it may be said that the paper is a narration about the possibility of social influence of researchers, about socially engaged research. The paper presents the both the beginnings, the process and some results of the diagnosis but also worked out in a dialog with local authorities recommendations and proposals of changes.

Keywords

Online education, pandemic crisis, local environment, socially engaged scientific research, research for the social environment

Wprowadzenie

Szok, jaki przeżyły społeczeństwa na tle zaistnienia pandemii wirusa SARS-CoV-2, która spadła na świat, zmieniając rzeczywistość społeczną, kulturalną, edukacyjną i gospodarczą, odbił się poważnymi konsekwencjami indywidualnymi, jak też istotnymi dla wielu systemów czy organizacji. Skutkowałam analizami i refleksjami o ogólniejszej naturze, wpływając znacząco na sposób rozumienia i organizowania swojego funkcjonowania oraz postaw i działań wobec rzeczywistości. Na swój sposób powtarzane w tym czasie powiedzenie, że „świat już nie będzie taki sam”, wydaje się teraz być spełniającym się proroctwem. Skutki pandemii okazują się znaczące dla systemów i organizacji, wprowadzając zmiany w dotychczasowych schematach funkcjonowania czasami w wymiarze wielu udogodnień i ulepszeń¹, ale co więcej, przekładają się na mentalne transformacje społeczeństw, grup społecznych i zawodowych, środowisk oraz pojedynczych ludzi. Szok pandemii i związanych z nią zjawisk stał się czynnikiem zapoczątkowującym zmiany.

Przedstawiana w tym opracowaniu refleksja dotyczy w dużej mierze sytuacji dokonywania się zmian w myśleniu o edukacji, jakie wskutek doświadczeń pandemicznych rozwijają się w środowiskach związanych z oświatą oraz za nią odpowiedzialnych. Pandemia bowiem obnażyła w jaskrawy sposób bolączki i słabe punkty systemu edukacji i sposobu jej uprawiania przez większość szkół i nauczycieli. Funkcjonalna refleksja o zdalnej edukacji, jaką zrodziła w osobach i środowiskach pandemia, dla wielu podmiotów może stać się asumptem i kołem napędowym do zmiany postaw wobec edukacji oraz zachęcać do podejmowania oddolnych wysiłków na rzecz jej transformowania.

W perspektywie nowoczesnego uprawiania naukowej refleksji w opracowaniu przyjęto założenie, że ogólniejsze procesy i tendencje społeczne zawsze skupiają się, jak w soczewce, w konkretnej rzeczywistości. Z tego powodu przedmiotem i tłem przedstawianej tu refleksji stało się konkretne środowisko lokalne – gmina, która (podobnie jak inne gminy) nadaje kształt, formuje politykę i klimat oraz rzeczywistość edukacji na danym terenie, edukacji doświadczanej przez uczniów, ich rodziców i nauczycieli.

Kontekst społeczno-kulturowy oraz metodologiczny badań

Stan zagrożenia pandemicznego oraz różne decyzje, jakie na jego tle zapadały jako decyzje nakładane na społeczeństwa, na jego poszczególne sektory i instytucje, dotknęły między innymi, i to w dotkliwy sposób, placówki szkolne i przedszkol-

---

¹ Zob. *2020 COVID-19 Benefits Survey*, maj 2020, <https://www.willistowerswatson.com/en-US/Insights/2020/05/2020-covid-19-benefits-survey> [dostęp: 25.08.2021].

ne oraz grupy i osoby zaangażowane w edukację i funkcjonowanie szkół i przedszkole – nauczycieli, uczniów i rodziców. W marcu 2020 roku, niemalże z dnia na dzień, szkoły z bezpośrednich styczności i relacji musiały przenieść się w cyberprzestrzeń, w świat pośredniej komunikacji online. Było to wyzwanie, na które nie byli przygotowani ani uczniowie, ani nauczyciele, a tym bardziej rodzice, którzy nagle wtłoczeni zostali w role nauczycieli². Nie były też przygotowane na taki obrót spraw podmioty zarządzające edukacją oraz polityczni decydenci, a także lokalne samorządy odpowiedzialne za realizację edukacji. W historii powszechnej oświaty, dzieci i młodzi ludzie rzadko pozbawiani byli możliwości bezpośredniego uczestniczenia w procesie kształcenia oraz korzystania z pomocy, opieki i wsparcia, jakie zapewniają szkoły. Sytuacja w edukacji, która rozwinęła się z powodu gwałtownego szerzenia się COVID-19 była specyficzna z wielu powodów, także z powodu wysoko już rozwiniętej technologii umożliwiającej decyzję o przejściu w sposób powszechny na jej formułę online. Z tej drogi skorzystało wiele państw. Już po krótkim czasie wypłynęły na powierzchnię trudności i problemy, jakie te decyzje wywołały. Dostrzegli to stosunkowo szybko badacze, podejmując się diagnoz stanu i problemów edukacji wtłoczonej na dłuższe lub krótsze okresy w formułę online. Zaczęły się pojawiać raporty analizujące różne kwestie dotyczące zjawiska³, które aspirowały do ukazania perspektywy szerszej, czasem ogólnokrajowej, inne skupiały się na określonych regionach czy środowiskach. Raporty te stosunkowo szybko pozwalały identyfikować niemal na bieżąco problemy i potrzeby działań i poprawy różnych kwestii, głównie w wymiarze możliwości realizacji edukacji

---

² S. Lee, K.P. Ward, O.D. Chang, K.M. Downing, *Parenting Activities and the Transition to Home-Based Education during the COVID-19 Pandemic*, „Children and Youth Services Review” 2021, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105585> [dostęp: 05.09.2021]; G. Calek, *Rodzice o koronaedukacji – wnioski z ankiety*, „Szkoła. Miesięcznik Dyrektora” 2020, sierpień, <https://grzegorz-calek.pl/wp-content/uploads/2020/09/Rodzice-o-koronaedukacji---wnioski-z-ankiety---Grzegorz-Calek.pdf> [dostęp: 29.08.2021].

³ Zob.: G. Ptaszek, G.D. Stunża, J. Pyżalski, M. Dębski, M. Bigaj, *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, Gdańsk 2020; J. Pyżalski (red.), *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, Warszawa 2020; A. Bieganowska-Skóra, D. Pankowska, *Moje s@mopoczucie w e-szkole. Raport z badań*, Lublin 2020, <https://www.umcs.pl/pl/informacje-prasowe,4623,raport-moje-samopoczucie-w-e-szkole-,96204.chtm> [dostęp: 20.05.2021]; E. Domagała-Zyśk (red.), *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii COVID-19*, Lublin 2020; S. Jaskulska, B. Jankowiak, A. Rybińska, *Obraz kształcenia na odległość w Polsce w czasie pandemii COVID-19 w opiniach nauczycielek i nauczycieli wychowania przedszkolnego. Raport*, Poznań 2020, <https://ja-nauczyciel.pl/news/pandemia-w-przedszkolach-raport-z-badan/> [dostęp: 05.09.2021]; M. Plebańska, A. Szyller, M. Sieńczewska, *Raport – co zmieniło się w edukacji zdalnej podczas trwania pandemii?* – Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021; *Raport Ministra Edukacji Narodowej. Zapewnienie funkcjonowania jednostek systemu oświaty w okresie epidemii COVID-19*, MEN, Warszawa 2020, <https://www.gov.pl/web/edukacja/raport-ministra-edukacji-narodowej-na-temat-funkcjonowania-szkol-i-placowek-oswiatowych-w-okresie-covid-19> [dostęp: 01.02.2021].

online, trudności w pracy i uczeniu się oraz relacji społecznych i ogólnego samopoczucia⁴.

Przez wiele miesięcy dyrektorzy, nauczyciele, rodzice i uczniowie na podstawie własnych doświadczeń, jak i naukowych ekspertyz uczyli się funkcjonowania w nowej pandemicznej rzeczywistości szkolnej oraz przedszkolnej. Dla wielu stało się też jasne, że nabyte przez tę trudną lekcję doświadczenia mogą być konstruktywnie wykorzystane i przekute na dobre zmiany i zjawiska. Z jednej strony obserwowano więc dynamiczne rozwijanie możliwości technologicznych realizacji edukacji online, by jak najbardziej miała ona postać atrakcyjną i substytuującą edukację stacjonarną, a z drugiej strony doświadczano rozwoju umiejętności własnych w zakresie korzystania z owych nowych możliwości, aby satysfakcjonująco (dla siebie i innych) działać w tych warunkach. To, co szczególnie cennego zaczęło się pojawiać w wyniku doświadczania edukacji online, to chęć przekucia tych doświadczeń na korzyść poprawy rzeczywistości edukacyjnej jako takiej, chęć wykorzystania tego doświadczenia do zmiany myślenia o edukacji i drogach jej realizowania. W ten sposób pandemia i edukacja zdalna stały się poniekąd impulsem do zmian w sposobie widzenia edukacji i samej szkoły, by bardziej nadążała ona za realnymi potrzebami uczniów, charakterem scyfryzowanego przecież w dużym stopniu współczesnego świata i możliwości wielu przestrzeni informacji i edukacji, jakie istnieją i nadal się rozwijają⁵.

Intencje konstruktywnego wykorzystania doświadczenia pandemicznej edukacji zdalnej przyświecały gminom śląskim, które odpowiedziały na ofertę realizacji diagnozy jakości edukacji zdalnej oraz sytuacji psychospołecznej jej uczestników⁶, jaką wystosowało do otoczenia grono badaczy Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach⁷.

Założeniem podstawowym proponowanych badań była chęć uzyskania wielowymiarowego i w miarę możliwości holistycznego obrazu edukacji zdalnej, tj. widzianej z perspektywy zarówno nauczycieli i dyrektorów, jak i uczniów oraz rodziców. W sensie metodologicznych założeń badania ukierunkowane zostały (w szczegółowym wymiarze ustalane w porozumieniu z poszczególnymi gminami) na rozpoznanie jakości kształcenia zdalnego w szkołach i przedszkolach oraz

---

⁴ Na przykład: S. Grzelak S., D. Żyro, *Jak wspierać uczniów po roku epidemii? Wyzwania i rekomendacje z obszaru wychowania, profilaktyki i zdrowia psychicznego*, Warszawa 2021, http://www.parpa.pl/images/file/2020.03.23_Raport_MEN_Profilaktyka.pdf [dostęp: 29.08.2021].

⁵ J. Pyżalski (red.), *Wychowawcze i społeczno-kulturowe kompetencje współczesnych nauczycieli. Wybrane konteksty*, Łódź 2015.

⁶ Badania objęły gminy Bytom, Cieszyn, Dąbrowa Górnicza, Gliwice, Jastrzębie-Zdrój, Piekary Śląskie, Pszczyna i Ruda Śląska.

⁷ Oferta badań wystosowana została w maju 2020 roku przez Instytut Pedagogiki. Zespół badaczy jednak składał się z pedagogów, politologów oraz psychologów.

doświadczanych w tym zakresie trudności oraz rozpoznanie psychospołecznego kontekstu funkcjonowania nauczycieli, uczniów oraz rodziców – jako uczestników tej edukacji. Zakres zrealizowanych badań dotyczył kilku obszarów tematycznych, w ramach których kierowano się na rozpoznanie: 1) jak była realizowana edukacja zdalna w aspektach organizacyjnych, technicznych i metodycznych? 2) jakie wystąpiły problemy i trudności w realizacji edukacji zdalnej? 3) jak wyglądał udział środowisk domowych w edukacji zdalnej? 4) jak realizowano funkcje opiekuńcze, wychowawcze, terapeutyczne i rewalidacyjne wobec uczniów? oraz 5) jaka była sytuacja psychospołeczna uczniów, nauczycieli i rodziców w czasie edukacji zdalnej i zagrożenia pandemią?

Jednocześnie celem inicjatywy było, aby badania miały charakter zaangażowanych społecznie, to znaczy, by przedstawiane w raportach dla gmin analizy dały podłoże do formułowania rekomendacji w zakresie wykorzystania edukacji zdalnej i jej formuł, czy to w analogicznych do pandemii sytuacjach, czy też w ogólniejszej perspektywie oraz formułowania rekomendacji o ogólniejszym sensie, tj. co do zmian filozofii edukacji i jej uprawiania w gminach i szkołach na ich terenie.

Badania uzyskały pozytywną opinię Komisji Etyki ds. badań naukowych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach (nr KEUS.51/09.2020). Badania miały charakter surveyowy. Zostały zrealizowane za pomocą aplikacji internetowej LimeSurvey umożliwiającej przeprowadzanie badań ankietowych online. Wykorzystano w tym celu licencję posiadaną przez Uniwersytet Śląski w Katowicach. Wypełnianie ankiet odbywało się od początku grudnia 2020 roku do połowy lutego 2021. W badaniach udział wzięli zarówno uczniowie, jak i nauczyciele, dyrektorzy szkół oraz rodzice. W ten sposób uzyskano zakładaną trójwymiarową optykę opinii i relacji głównych uczestników procesu edukacji.

Wśród pierwszych gmin, które wyraziły chęć realizacji diagnozy na ich terenie, znalazła się Ruda Śląska. Gmina była dotychczas zaliczana do raczej tradycyjnie śląskich w klimacie społeczno-kulturowym oraz ekonomiczno-zawodowym jej mieszkańców. Zaangażowanie oraz chęć dokonania rzetelnej refleksji nad jakością edukacji zdalnej przez gminę Ruda Śląska przełożyła się na intensywne działania zachęcające szkoły do realizacji badań podejmowane przez te władze samorządowe. W efekcie udział w badaniach (wypełnienie kwestionariusza) poszczególnych grup z terenu gminy był dość imponujący oraz zdecydowanie wyróżniający Rudę Śląską na tle pozostałych gmin, które zgłosiły się w odpowiedzi na ofertę. W badaniach na terenie gminy uczestniczyło łącznie aż **3695** respondentów, w tym **2163** uczniów, **427** nauczycieli szkół i przedszkoli oraz **1105** rodziców. Uwzględniając ogólną liczbę dzieci i młodzieży uczęszczających do szkół w Rudzie Śląskiej oraz pracujących w nich nauczycieli, próby badawcze obejmowały odpowiednio 14,39% uczniów oraz 16,63% nauczycieli. W stosunku do całkowitej liczby badanych we wszystkich gminach – 8670 respondentów, w tym 958 nauczycieli oraz

4857 uczniów i 2837 rodziców – zauważyć można przeważający liczebnie udział analizowanej gminy w ogólnej liczbie badanych.

Zaangażowanie gminy Ruda Śląska w badania i jej zainteresowanie rzetelnymi wynikami przejawiało się także w gotowości do realizacji na terenie jej szkół konsultacji poprawności kwestionariuszy wykorzystanych w badaniach, w tym szczególnie konsultacji narzędzi badawczych adresowanych do uczniów młodszych (klasy II–IV) oraz starszych (uczniowie w wieku 11+). W wyniku tych działań pierwotne wersje narzędzi znacząco udoskonalono, a pewnym wskaźnikiem funkcjonalności tych konsultacji była też bardzo wysoka zwrotność ankiet i ich wypełnienie przez ponad dwa tysiące uczniów.

Przejawy zainteresowania gminy rzetelną diagnozą były trafnymi predyktorami nadawania znaczenia badaniom i chęci praktycznego wykorzystania diagnozy przez gminę na rzecz rozwoju edukacji, czyli gotowości gminy do wykorzystania lekcji płynącej z pandemicznej edukacji online dla transformowania sensu i charakteru edukacji w gminie, także w ogólniejszym znaczeniu, by bardziej odpowiadała ona potrzebom współczesnego ucznia i świata.

Obraz edukacji zdalnej i sytuacji psychospołecznej jej uczestników w gminie

Podjęte badania ukazały obraz edukacji zdalnej realizowanej w gminie Ruda Śląska po drugim zamknięciu szkół. Uzyskano obraz trójwymiarowy, analizując relacje wszystkich uczestników – nauczycieli, uczniów i rodziców. Jako że celem tego opracowania nie jest dokładna analiza i ukazanie wyników diagnozy realizowanej na terenie gminy, a raczej ukazanie przykładu funkcjonalnego i konstruktywnego podejścia środowiska lokalnego do wykorzystania swoistej traumy społecznej, jaką była pandemia i przymus edukacji zdalnej oraz wykorzystania przez władze lokalne badań naukowych do poprawy jakości funkcjonowania środowiska w profilu organizowania i urzeczywistniania edukacji dzieci i młodzieży, poniżej zaprezentowane są głównie jedynie wnioski – podsumowujące uzyskane z badań surveyowych wyniki.

Jakość i problemy edukacji zdalnej w perspektywie nauczycieli

W przeciwieństwie do niektórych raportów z okresu I fali pandemii⁸ nauczyciele w większości nie sygnalizowali poważnych trudności techniczno-metodycznych w organizacji edukacji zdalnej dla uczniów, dobrze radzili sobie z wykorzystaniem

⁸ M. Plebańska, A. Szyller, M. Sieńczewska, *Edukacja zdalna w czasach COVID-19. Raport z badania*, Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020.

nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych, a także posiadali odpowiednie wyposażenie techniczne niezbędne do pracy zdalnej. Wśród najczęściej wykorzystywanych przez badanych nauczycieli rozwiązań technologicznych w drugim okresie pandemii zaznaczały się przede wszystkim: dzienniki elektroniczne, platformy edukacyjne (MS Teams i Google Classroom) oraz kontakt mailowy z uczniami i ich rodzicami. Co do szczegółowych sposobów działania dydaktycznego nauczyciele najczęściej wskazywali na wykorzystywanie wideokonferencji, ale także kładli nacisk na działania związane z utrwalaniem materiału z zajęć oraz sprawdzaniem wiadomości. Pod względem metodycznym nauczyciele w większości uważali, że radzili sobie z dostosowaniem materiałów dydaktycznych do nauczania online. Wśród wykorzystywanych najczęściej form i metod pracy w kształceniu zdalnym dominowała jednak praca zbiorowa. Często stosowana była również praca indywidualna z danym uczniem. Preferowanymi metodami nauczania były sposoby oparte na obserwacji oraz słowie.

Co do ujawnianych problemów, badania pokazały trudności nauczycieli z organizacją i wykorzystaniem w edukacji online pracy grupowej uczniów oraz słabe wykorzystywanie metod aktywizujących. Sygnalizowaną trudnością okazało się również monitorowanie postępów uczniów. Wśród najczęściej wybieranych sposobów oceniania osiągnięć edukacyjnych uczniów znalazło się ocenianie przesyłanych plików z tekstami i rozwiązanymi zadaniami opracowanymi przez uczniów. Postępy uczniów oceniane były również na podstawie rozwiązanych testów bądź przygotowanych quizów oraz na podstawie wypowiedzi uczniów w czasie wideorozmów. Wśród trudności wskazywanych przez nauczycieli znalazło się przede wszystkim poczucie przeciążenia pracą. Większość nauczycieli przyznała, że przygotowanie zajęć online wiąże się z większym wysiłkiem i zaangażowaniem niż przygotowanie zajęć w formie tradycyjnej. W celu lepszego przygotowania realizacji edukacji zdalnej nauczyciele korzystali głównie z filmików instruktażowych znajdujących w Internecie, podręczników online oraz materiałów edukacyjnych w zakresie korzystania z technologii informacyjno-komunikacyjnych stosowanych w edukacji zdalnej, a także konsultowali się i rozmawiali z innymi nauczycielami. Nauczyciele korzystali też ze szkoleń online organizowanych przez dyrekcje szkół lub władze oświatowe.

Oceniając jakość edukacji online, nauczyciele w większości przyznali, że efekty nauczania zdalnego są gorsze niż w trybie stacjonarnym, a zajęcia online są w większości dla uczniów mniej atrakcyjne. Ich zdaniem uczniowie wykazywali się często brakiem umiejętności planowania i organizowania pracy.

W kontekście relacji społecznych większość nauczycieli przyznawała, że nie zauważyła znaczących zmian w ich relacjach z uczniami czy rodzicami oraz innymi nauczycielami w okresie zamknięcia szkół. Nauczyciele wskazywali, że utrzymywali regularne kontakty z innymi nauczycielami w celu omawiania bieżących

spraw szkolnych, a także deklarowali, że okazywali sobie wzajemnie wsparcie w tym czasie. W odniesieniu do relacji z uczniami nauczyciele w większości przyznawali, że dotkliwie odczuwali brak bezpośredniego kontaktu z wychowankami oraz uważali, że brak było możliwości udzielenia uczniom bezpośredniego wsparcia w sytuacji doświadczania przez nich trudności w uczeniu się. Nauczyciele zauważali, że brak rzeczywistych styczności między uczniami często zmieniał na niekorzyść relacje w prowadzonej przez nich klasie. Wśród działań podejmowanych na rzecz wspierania kompetencji społeczno-emocjonalnych uczniów nauczyciele najczęściej relacjonowali podtrzymywanie uczniów „na duchu”, a także na prowadzenie z uczniami rozmów o samopoczuciu i problemach, które przyniosła pandemia.

Edukacja zdalna oczami uczniów

Większość młodszych uczniów (klasy II–IV) była zadowolona ze sposobu realizowania zdalnej edukacji przez nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej. Odbywała się ona zdalnie przede wszystkim w formule lekcji „na żywo”. Kontakt dydaktyczny uzupełniało korzystanie z e-dziennika, komunikatorów społecznościowych oraz korespondencji mailowej. Na podstawie relacji uczniów młodszych widać, że nauczyciele starali się unikać stosowania biernych formuł dydaktycznych. Większość młodszych uczniów widziała w nauczycielach osoby wspierające je i gotowe do pomocy oraz osoby, z którymi miały codzienny kontakt. W edukacji zdalnej młodszym uczniom pomagali przede wszystkim rodzice, ale także inni członkowie rodziny i rodzeństwo. Warunki realizacji uczenia się online były u większości dzieci satysfakcjonujące, jednak aż co trzeci uczeń nie miał zapewnionego własnego odpowiedniego miejsca do nauki.

Większość młodszych uczniów uważała, że nie doświadczają trudności w zdalnym uczeniu się, a te dzieci, które wskazywały na trudności, ujawniały problemy takie, jak ogólne poczucie zmęczenia edukacją online, podenerwowanie, brak motywacji, trudności w skupieniu uwagi oraz zbyt dużą liczbę zadań, nieumiejętność planowania nauki i konieczność większego wysiłku.

W ogólnej ocenie większość młodszych dzieci gorzej oceniała edukację zdalną w porównaniu do stacjonarnej, odczuwała brak uczęszczania do szkoły. Blisko połowa uczniów przyznawała się do zmęczenia edukacją zdalną. Jednakże pojawiła się też niemała grupa uczniów (około jedna trzecia), którym edukacja zdalna podobiała się bardziej niż stacjonarna.

Uczniowie młodszy w większości odczuwali dotkliwie brak kontaktów rówieśniczych z koleżankami i kolegami z klasy. W większości też starali się spotykać ze swoimi rówieśnikami albo bezpośrednio, albo wykorzystując Internet lub telefon. Młodszy uczniowie w znaczącym stopniu odczuwali zagrożenie pandemią jako zagrożenie osobiste, choć częściej bali się o bliskich niż o siebie. Uczniowie dekla-

rowali najczęściej dobre samopoczucie w okresie pandemii, jednak spora część uczniów – ponad jedna trzecia – wskazywała na przeżywane zdenerwowanie oraz odczuwanie smutku. Co piąte z młodszych dzieci nie miało poczucia wsparcia osoby dorosłej – nie miało z kim porozmawiać o swoich problemach.

Zdaniem starszych uczniów (11+) edukacja zdalna jest zarówno mniej efektywna, jak i w mniejszym stopniu zachęca do uczestnictwa w zajęciach i do samej nauki. Większość uczniów ujawniała odczuwanie braku motywacji do nauki i do realizowania zadań zleconych przez nauczycieli. Badanie pokazało, że to nie braki sprzętowe czy brak umiejętności korzystania z nowych technologii przysparzały uczniom podczas „drugiego zamknięcia” najwięcej problemów, lecz konieczność przystosowania się do uczenia w warunkach domowych. Badani uczniowie ujawniali doświadczanie trudności w zakresie utrzymania uwagi i koncentracji w czasie lekcji.

W ogólnej ocenie edukacji zdalnej uczniowie ujawniali ambiwalentne postawy. Z jednej strony byli nią zmęczeni, z drugiej wskazywali, że taka forma nauczania mogłaby być kontynuowana w przyszłości. Uczniowie pozytywnie oceniali sposób prowadzenia zajęć przez nauczycieli, które najczęściej przybierały formę lekcji prowadzonych „na żywo”. Ujawniali jednak potrzebę zwracania przez nauczycieli większej uwagi na poszczególnych uczniach w kontekście zainteresowania się ich sprawami i problemami. Połowa starszych uczniów nie miała poczucia, że jest w stałym kontakcie z nauczycielem oraz że może z nim porozmawiać o swoich problemach.

Większość uczniów z klas starszych i szkół ponadpodstawowych starała się utrzymywać kontakty z rówieśnikami zarówno w formie spotkań bezpośrednich, jak i internetowych. Niemniej jednak co trzecia osoba sygnalizowała odczuwanie braku kontaktów z kolegami i koleżankami.

Rodzice o edukacji zdalnej

Rodzice przeciętnie oceniali jakość nauczania zdalnego, a w kontekście ogólnej oceny zdecydowanie gorzej oceniali e-nauczanie w stosunku do edukacji realizowanej w sposób tradycyjny. Jednak w większości rodzice uważali, że w zaistniałej sytuacji szkoły w zadowalającym stopniu zaspokajały potrzeby edukacyjne uczniów. Największym problemem, z jakim borykali się rodzice podczas edukacji zdalnej, była konieczność przyjęcia na siebie roli nauczyciela swojego dziecka. Wskazywali przy tym na trudności w edukacji zdalnej swoich dzieci takie, jak brak motywacji u dzieci do uczenia się online oraz brak odpowiedniej ilości czasu, by kontrolować udział dziecka w zajęciach i odrabianie przez nie zadań. Istotnym problemem sygnalizowanym przez rodziców był też brak stałego kontaktu z nauczycielem. Dla dzieci z kolei w opinii rodziców głównym problemem był brak kontaktu z rówieśnikami.

Najczęstszym rodzajem pomocy, po jaką sięgali rodzice i opiekunowie, aby wesprzeć swoje dzieci w edukacji, było korzystanie z portali edukacyjnych oraz wymiana doświadczeń z innymi rodzicami. Rzadziej mogli korzystać z porad oferowanych przez specjalistów zatrudnionych w szkole czy pomocy szkoły w organizowaniu nauki i opieki specjalistycznej nad uczniem.

Rodzice dzieci przedszkolnych relacjonowali, że jedną z najczęstszych form realizacji nauczania zdalnego przez nauczycieli przedszkoli były propozycje zabaw lub zadań przesyłanych w formie kart pracy, które jakkolwiek stały na wysokim poziomie, to jednak nie zmienia to faktu, że w rzeczywistości realizacja edukacji przedszkolnej spadła na rodziców. Najczęstszym rodzajem pomocy, po jaką sięgali rodzice, aby wesprzeć swoje dzieci w edukacji zdalnej w przedszkolu był kontakt i współpraca z nauczycielem. Najpowszechniejszą formą pomocy oferowanej przez przedszkola, z której korzystali rodzice, były porady telefoniczne prowadzone przez specjalistów zatrudnionych w danej placówce.

Wpływ społeczny badań naukowych – wykorzystanie diagnozy edukacji zdalnej przez środowisko lokalne

Po zrealizowaniu badań, w czerwcu 2021 roku gmina Ruda Śląska – jej władze lokalne, w tym w szczególności odpowiadający za sektor oświaty w gminie Wydział Edukacji – otrzymały raport ukazujący i konkludujący uzyskane wyniki. Zaproponowano też, by odbyło się spotkanie przedstawicieli zespołu opracowującego raport z władzami lokalnymi celem wspólnego omówienia wniosków praktycznych płynących z analiz naukowych oraz celem sformułowania w dyskusji rekomendacji działań, jakie gmina może podjąć. Owocem spotkania, w którym udział brali poza przedstawicielami zespołu badawczego, przedstawiciele władz lokalnych oraz osoby kierujące sektorem oświaty, było wyłonienie głównych kierunków aktywności modernizujących oraz rozwijających edukację w gminie.

Po pierwsze ustalono, że podnoszenie jakości edukacji zdalnej w szkołach i przedszkolach w świetle przeprowadzonego na terenie gminy Ruda Śląska rozpoznania, powinno koncentrować się na podniesieniu kompetencji nauczycieli w wykorzystaniu – organizowaniu i realizowaniu – edukacji online. Na podstawie wniosków z badań wskazano, że na pierwszy plan wysuwają się pod tym względem potrzeby rozwoju kompetencji nauczycieli w zakresie:

- organizowania i intensywniejszego wykorzystania w formule online pracy grupowej uczniów;
- zróżnicowania wykorzystania środków, form i metod pracy zdalnej z uczniami;
- intensywnego wykorzystywania metod aktywizujących uczniów, w tym w szczególności wykorzystania metody projektów;

- możliwości wykorzystania różnorodnych form i metod weryfikacji efektów kształcenia z przeniesieniem ciężaru z tradycyjnych na nowoczesne sposoby w tej mierze;
- działań i przykładania szczególnej wagi do wspomagania klimatu społecznego między uczniami, rozwijania konstruktywnych relacji rówieśniczych;
- udzielania uczniom wsparcia emocjonalnego oraz indywidualnego podejścia do wspierania ucznia w kontekście przeżywania przez niego trudności i problemów;
- kształtowania świadomości na temat pożądanego konstruktywnej roli szkoły i nauczycieli w rozwoju dzieci i młodzieży, wykraczającej poza potrzeby realizacji podstawy programowej;
- rozwijania konstruktywnej partnerskiej współpracy z rodzicami we wspieraniu rozwoju uczniów.

Dyskutowano także nad wymagającą – w świetle wyników badań – pilnych reform kwestią metodyki weryfikacji wiedzy i umiejętności uczniów. Dotychczasowa orientacja owocująca dużą liczbą testów często sprawdzających jedynie odtwórcze, pamięciowe predyspozycje uczniów, nie tylko nie sprawdziła się w edukacji online, ale także w ogólniejszym znaczeniu nie przynosi dobrych rezultatów. Doświadczenie edukacji zdalnej, zauważono, każe mocno zastanowić się nad zmianą kryteriów i metodyki oceny efektów uczenia się i sposobami jej wyrażania. Z pewnością należy więc rozwijać kompetencje nauczycieli w zakresie wykorzystywania dla ewaluacji edukacyjnej sposobów weryfikujących twórcze możliwości rozwiązywania problemów przez dzieci, umiejętności poszukiwania odpowiednich źródeł i materiałów czy korzystanie z baz danych oraz umiejętności krytycznej lektury tekstów⁹.

W dyskusji badaczy i władz oświatowych gminy pojawiły się też wnioski na temat potrzeby konstruowania rozwiązań systemowych oraz wizje długofalowych zmian modelu edukacji w gminie. Uznano, że nie można zaprzepaścić trudnych pandemicznych doświadczeń oraz wysiłków poświęconych na zapewnienie ciągłości edukacji i należy je jak najlepiej spożytkować na ogólny rozwój oświaty w gminie. Zauważono między innymi, że jeśli edukacja ma odpowiadać nowym potrzebom i wyzwaniom współczesności oraz przyszłości, które wiążą się z przyspieszającym rozwojem technologicznym, procesami globalizacji, zmianami w kulturze i funkcjonowaniu społeczeństw, a także przyjmując, że edukacja będzie się mierzyć z prawdopodobnym kryzysem społecznym i psychologicznym oraz z pewnością ekologicznym, to należy myśleć o jej transformacji teraz. Przede wszystkim, jak zauważono, te zmiany edukacji i jej systemu powinny się realizować w partnerskiej współpracy z różnymi podmiotami i w ten właśnie sposób tworzyć strategię rozwoju. Funkcjonowanie szkół i systemu edukacji w gminie,

---

⁹ Zob. J. Nowotniak, *Ewaluacja edukacyjna. Społeczne światy ewaluatorów*, Kraków 2019.

jak i w ogólniejszym znaczeniu, musi wspierać się na zaangażowanych badaniach naukowych i silnej współpracy ze środowiskami akademickimi. Co więcej, niezbędne jest prowadzenie analiz i badań tzw. partycypacyjnych, jako tych, które dostarczają rzeczywistego obrazu sytuacji i potrzeb uczniów, nauczycieli i rodziców, ale także opierających się na potencjale możliwości dokonywania zmian, jaki jest obecny w tych grupach.

Dyskutując o wynikach badań nad zdalną edukacją na terenie gminy w sensie praktycznego ich użytkowania, zauważono również potrzebę dokonania zmiany w myśleniu o podstawowych funkcjach edukacji i szkoły. W czasach, w których wiele treści tak szybko się dezaktualizuje i kiedy większość informacji jest na wyciągnięcie ręki, a raczej kliknięcie klawisza, znaczenia jako cel edukacji nabierają rozwój wśród uczniów nowoczesnych i przyszłościowych kompetencji, a nie przekaz informacji. Istotne w tym względzie wydają się być przede wszystkim kompetencje takie, jak umiejętne weryfikowanie informacji, krytyczne analizowanie i porównywanie informacji, rozpoznawanie fałszu i manipulacji oraz tworzenie i upowszechnianie własnych przekazów. Niezaprzeczalnym trendem rozwoju edukacji staje się dzisiaj wdrażanie koncepcji uczenia się przez doświadczenie oraz przy wykorzystaniu narzędzi ICT i multimedialnych zasobów Internetu¹⁰. Narzędzia te powinny stanowić wsparcie dla nauczyciela, którego rolą staje się przede wszystkim organizowanie środowiska sprzyjającego rozwojowi uczniów i umożliwianie nabierania przez nich konstruktywnych rozwojowo doświadczeń. Nauczyciel musi więc rozwijać i wprowadzać metody uczenia się, które pozwalają sprawnie wykorzystywać środowisko cyberprzestrzeni i jej wszelkie technologiczne możliwości oraz zasoby treściowe. Jako przykłady metod, w ramach których należy rozwijać kompetencje nauczycieli w gminie, podawano uczenie się wyprzedzające, czyli „odwróconą klasę”¹¹ oraz metodę projektów¹², dyskutując o nich jako o tych przykładach metodycznych, które stanowią dobre sposobności do angażowania uczniów w proces selekcji materiału badawczego, samodzielnego poszukiwania informacji oraz egzemplifikacji różnych teoretycznych kwestii, a także nabywania doświadczeń pracy w mniejszych zespołach i jednocześnie generowania większego udziału uczących się dzieci w ostateczny kształt zajęć i same efekty uczenia się. Ponadto w dyskusji zwrócono uwagę na możliwości i perspektywy realizacji

---

¹⁰ J. Pyżalski (red.), *Wychowawcze i społeczno-kulturowe kompetencje...*, op. cit.; Q. Huang, *Examining Teachers' Roles in Online Learning*, „The EUROCALL Review” 2018, vol. 26, nr 2.

¹¹ Zob. na przykład: A. Roehl, S.L. Reddy, G.J. Shannon, *The Flipped Classroom: An Opportunity to Engage Millennial Students Through Active Learning Strategies*, „Journal of Family and Consumer Sciences” 2013, 105 (2), s. 44–49.

¹² Zob. na przykład: J. Nowak, *Metoda projektów a efektywność kształcenia na etapie edukacji wczesnoszkolnej*, [w:] J. Grzesiak (red.), *Ewaluacja i innowacje w dialogu. Ewaluacja w dialogu – dialog w ewaluacji*, Kalisz–Konin 2008, s. 325–334.

nowoczesnej edukacji w formule kształcenie hybrydowego oraz w formule b-learningu, czyli łączenia formuły online z kształceniem tradycyjnym¹³. Symbioza taka pozwala bowiem maksymalizować korzyści płynące z każdej z form, a także lepiej odpowiadać na indywidualne potrzeby edukacyjne uczniów¹⁴. Rozwój kompetencji nauczycieli w gminie w zakresie wykorzystania takiego mieszanego podejścia metodycznego uznano za jedno z priorytetowych działań.

Na tle uzyskanych wyników badań dyskusja dotyczyła też tematu utrzymania i rozwijania dialogu pomiędzy wszystkimi podmiotami edukacji jako pożądanego podstawowego podłoża, a jednocześnie swoistej metody edukacyjnej. Dialog i współpraca nauczycieli i rodziców w intensywniejszej postaci niż wcześniej „wymuszona” wprowadzeniem edukacji zdalnej powinna być umiejętnie kultywowana. Podobnie też kształtowana powinna być dialogowa relacja z uczniami i na co dzień posługiwanie się odpowiednimi rozwijającymi pytaniami, moderowaniem dyskusji, uważnym słuchaniem uczniów oraz uznaniem dla wielu kompetencji, jakie posiadają i sami rozwijają poprzez swoje różnorodne aktywności¹⁵.

W dyskusji zwrócono też uwagę na to, że jakość edukacji czy to zdalnej, czy stacjonarnej zależy nie tylko od metodycznej czy technologicznej wprawy nauczycieli albo też umiejętności uczenia się uczniów czy umiejętności wspierania edukacji i uczenia się dzieci przez rodziców. Wpływ na jakość i efektywność edukacji ma także ogólny komfort psychiczny uczestników edukacji, w tym problemy nauczycieli i rodziców z poczuciem bezpieczeństwa oraz znaczącymi ograniczeniami kontaktów z bliskimi czy z sytuacjami konieczności odseparowania się od otoczenia oraz innymi konsekwencjami pandemii. Wiele sygnałów występowania trudności w tej mierze pojawiło się w licznych badaniach dotyczących pracy zdalnej czy skutków pandemii¹⁶, nie tylko na temat rzeczywistości pandemicznej czy wypalenia zawodowego pedagogów¹⁷. Wyniki badań w gminie ujawniły, że na te-

---

¹³ Por. na przykład: C. Steel, *Hybrid vs Blended Learning. The Difference and Why It Matters*, „Leading Learning” 2021, <https://www.leadinglearning.com/hybrid-vs-blended-learning/> [dostęp: 25.08.2021]; J. Poon, *Blended Learning: An Institutional Approach for Enhancing Students' Learning Experiences*, „Journal Of Online Learning And Teaching” 2013, 9 (2), s. 271–288, <http://dro.deakin.edu.au/eserv/DU:30057995/poon-blendedlearning-2013.pdf> [dostęp: 03.09.2021]; A. Roehl, S.L. Reddy, G.J. Shannon, *op. cit.*

¹⁴ R. Bolstad, *The Role and Potential of ICT in Early Childhood Education. A Review of New Zealand and International Literature*, New Zealand Council of Educational Research, Wellington 2004.

¹⁵ Zob. na przykład: J. Nowak, *Edukacyjny potencjał dialogu w przestrzeni klasy szkolnej*, [w:] H. Krauze-Sikorska, M. Klichowski, K. Kuszak (red.), *Świat małego dziecka*, t. II, Poznań 2013, s. 85–96.

¹⁶ S. Jaskulska, B. Jankowiak, A. Rybińska, *op. cit.*

¹⁷ Zob. na przykład: I. Błaszczak, A. Rowicka, *Wypalenie zawodowe nauczycieli. Prezentacja wybranych koncepcji i badań*, „Studia z Teorii Wychowania” 2019, nr 2 (27); S. Tucholska, *Wypalenie zawodowe u nauczycieli. Psychologiczna analiza zjawiska i jego osobowościowych uwarunkowań* (wyd. 2 popr.), Lublin 2009.

renie gminy występują problemy dotyczące dobrostanu nauczycieli oraz rodziców, a także uczniów. Chodzi więc o potrzeby rozwijania kompetencji nauczycieli czy rodziców, a także uczniów w zakresie dbania o swój dobrostan, w tym podejmowania aktywności na rzecz konstruktywnego wypoczynku i relaksu, ale też o rozwój umiejętności w zakresie radzenia sobie ze stresem, racjonalnego organizowania dnia oraz dbania o psychiczną higienę pracy i uczenia się, zwłaszcza w formule zdalnej, o jakość przerw w pracy, a nawet konstruktywnego dbania o odżywianie się czy o sen. Przeciążenie wieloma rolami realizowanymi przez nauczycieli i rodziców w sytuacji edukacji zdalnej może przekładać się na różnego rodzaju zakłócenia funkcjonowania oraz różne dolegliwości, od zaburzeń koncentracji uwagi przez permanentny stan napięcia, zaburzenia snu czy wręcz objawy depresyjne. Skutki te utrudniają znacząco wykonywanie zarówno czynności zawodowych, jak i rodzinnych, a także przekładają się na relacje społeczne, w tym z najbliższymi osobami. W efekcie, w dyskusji na temat potrzebnych działań w gminie podkreślono więc konieczność działań edukacyjnych i innych wobec zarówno nauczycieli, jak i rodziców, a także uczniów na temat tego, jak dbać o swój dobrostan w warunkach trudnych czy sytuacjach zagrożenia, ale także w ogólnozyciowym sensie.

Konsekwencją dyskusji stało się przyjęcie przez władze oświatowe gminy decyzji o potrzebie zbudowania programu rozwoju edukacji w gminie opartego w części na wytyczonych w dyskusji rekomendacjach.

Zakończenie

Perspektywa rozwoju edukacji rozumiana jest obecnie jako upowszechnianie się modeli edukacji aktywnej, nieustającej i wyzwalającej angażowanie się i doświadczanie uczących się podmiotów (np. koncepcje *lifelong and lifewide learning*). Są to modele uwzględniające rzeczywiste potrzeby, ale też rzeczywiste konteksty i najbliższe otoczenie oraz dynamiczne zmiany rzeczywistości. Rozwój edukacji w tych kierunkach wymaga zaangażowania potencjałów rozmaitych instytucji, organizacji i społeczności. Wielowymiarowe doświadczenia kształcenia w okresie kryzysu wywołanego pandemią COVID-19 mogą być konstruktywnie pod tym względem wykorzystane przez podmioty edukacji. Podkreślić należy, że poza zaleceniami ogólnosystemowymi tak naprawdę edukacja online urzeczywistniała się w gminach, w poszczególnych szkołach oraz w pracy każdego nauczyciela. Ogromnym wysiłkiem, zaangażowaniem i determinacją zarówno gminnych władz oświatowych, dyrektorów szkół, jak i indywidualnych nauczycieli, w większości miejsc i dla większości uczniów z powodzeniem realizowano edukację, starając się w zmienionych i utrudnionych warunkach osiągać jej cele. Sytuacja wymusiła na większości pedagogów szybki rozwój własnych umiejętności w zakresie korzy-

stania z technologicznych możliwości realizacji procesu dydaktycznego online. Częściowo takiej gwałtownej konieczności przyswojenia nowych umiejętności technologicznych, ale także konieczności zaangażowania się w edukację dzieci podlegali rodzice. Uczniowie, którzy najczęściej swojsko poruszają się w cyberprzestrzeni i niekoniecznie napotykać na problemy w zakresie obsługi technologicznych rozwiązań, znaleźli się w sytuacji osłabienia, a wręcz braku kontroli i nadzoru nauczycieli nad wieloma aktywnościami uczenia się oraz realizacją obowiązków edukacyjnych i skazani zostali na własne umiejętności w tym obszarze. Zmuszeni zostali do radzenia sobie, czasem samodzielnie, z uczeniem się, z przekazywanymi im zadaniami do wykonania oraz z często trudnymi, zwłaszcza dla młodszych, wyzwaniem w zakresie motywowania się do nauki oraz do samoorganizowania się w uczeniu. Warto przy okazji zaznaczyć, że zagadnienie motywacji do nauki online jest jednym z najistotniejszych problemów nauczania zdalnego¹⁸. Badania naukowe pokazują, że uczenie się online wymaga zwiększonej motywacji wewnętrznej, a frustracja z powodu problemów technicznych może tę motywację zmniejszać. Istotne jest więc nie tylko stosowanie technologii i cyfrowych narzędzi dydaktycznych, ale też porady i instrukcje dotyczące tego, jak z tych technologii korzystać, aby wpływały na motywację oraz na rodzaj czynności podejmowanych przez uczniów.

Mądra refleksja nad pandemicznymi doświadczeniami edukacji zdalnej nauczycieli, rodziców i uczniów może pomóc w dokonywaniu zmian w edukacji jako takiej, zmian, o które środowiska naukowe oraz zaangażowani pedagodzy nawołują od dłuższego czasu. Konieczność zastosowania edukacji zdalnej ujawniła ogólniejszą niewydolność aktualnego systemu edukacji pod względem programowym, jak i metodycznym. W wielu edukacyjnych środowiskach zrozumiano wreszcie powtarzane od lat przez reformatorów nawoływanie, by szkołę na „nowo wymyślić”, by odejść od przeładowanych programów i przestarzałych podawczych sposobów nauczania, by odejść w edukacji od niefunkcjonalnej zasady „więcej znaczy lepiej”.

W kontekście ogólnych warunków oświaty w państwie okazuje się, że to od konstruktywnego oddolnego ruchu, inicjatywy konkretnego środowiska lokalnego, a czasami wręcz danej szkoły może rozpocząć się zmiana na rzecz transformacji edukacji, jej przekształcenia dla potrzeb rozwoju jednostek i nowoczesnego

---

¹⁸ J. Huett, K.E. Kalinowski, L. Moller, K. Huett, *Improving the Motivation and Retention of Online Students Through the Use of ARCS-Based E-Mails*, „American Journal of Distance Education” 2008, 22 (3); J.M. Keller, K. Suzuki, *Learner Motivation and E-learning Design: a Multinationally Validated Process*, „Journal of Educational Media” 2004, vol. 29, no. 3; O. Popoola, *E E-Learning and Motivation: A Multi-Faceted Investigation of Eleven to Fourteen Year Olds' Attraction to Computer-Based Learning, and Their Motivational Responses to the Novelty and Nature of a Selection of Self-Study Computer-Based Learning Activities*, University of East Anglia, Norwich 2012.

świata – jego wymagań, ale też wykorzystania przez ludzi jego możliwości. Przykładem tej sytuacji są opisane w niniejszym opracowaniu doświadczenia realizacji badań nad edukacją zdalną w kontekście konkretnego środowiska lokalnego oraz prowadzenia analiz i budowania prakseologicznych wniosków wspólnie przez badaczy i władze lokalne.

Bibliografia

- 2020 COVID-19 Benefits Survey, maj 2020, <https://www.willistowerswatson.com/en-US/Insights/2020/05/2020-covid-19-benefits-survey> [dostęp: 25.08.2021].
- Bieganowska-Skóra A., Pankowska D., *Moje s@mpoczucie w e-szkole. Raport z badań*, Lublin 2020, <https://www.umcs.pl/pl/informacje-prasowe,4623,raport-moje-samopoczucie-w-e-szkole-,96204.chtm> [dostęp: 20.05.2021].
- Błaszczak I., Rowicka A., *Wypalenie zawodowe nauczycieli. Prezentacja wybranych koncepcji i badań*, „Studia z Teorii Wychowania” 2019, nr 2 (27).
- Bolstad R., *The Role and Potential of ICT in Early Childhood Education. A Review of New Zealand and International Literature*, New Zealand Council of Educational Research, Wellington 2004.
- Calek G., *Rodzice o koronaedukacji – wnioski z ankiety*, „Szkola. Miesięcznik Dyrektora” 2020, sierpień, <https://grzegorzcalek.pl/wp-content/uploads/2020/09/Rodzice-o-koronaedukacji---wnioski-z-ankiety---Grzegorz-Calek.pdf> [dostęp: 29.08.2021].
- Domagała-Zyśk E. (red.), *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii COVID-19*, Lublin 2020.
- Grzelak S., Żyro D., *Jak wspierać uczniów po roku epidemii? Wyzwania i rekomendacje z obszaru wychowania, profilaktyki i zdrowia psychicznego*, Warszawa 2021, [http://www.parpa.pl/images/file/2020.03.23_Raport MEN_Profilaktyka.pdf](http://www.parpa.pl/images/file/2020.03.23_Raport%20MEN_Profilaktyka.pdf) [dostęp: 29.08.2021].
- Huang Q., *Examining Teachers’ Roles in Online Learning*, „The EUROCALL Review” 2018, vol. 26, nr 2.
- Huett J., Kalinowski K.E., Moller L., Huett K., *Improving the Motivation and Retention of Online Students Through the Use of ARCS-Based E-Mails*, „American Journal of Distance Education” 2008, 22 (3).
- Jaskulska S., Jankowiak B., Rybińska A., *Obraz kształcenia na odległość w Polsce w czasie pandemii COVID-19 w opiniach nauczycielek i nauczycieli wychowania przedszkolnego. Raport*, Poznań 2020, <https://ja-nauczyciel.pl/news/pandemia-w-przedszkolach-raport-z-badan/> [dostęp: 05.09.2021].
- Keller J.M., Suzuki K., *Learner Motivation and E-learning Design: a Multinationally Validated Process*, „Journal of Educational Media” 2004, vol. 29, no. 3.
- Lee S., Ward K.P., Chang O.D., Downing K.M., *Parenting Activities and the Transition to Home-Based Education during the COVID-19 Pandemic*, „Children and Youth Services Review” 2021, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105585> [dostęp: 05.09.2021].
- Nowak J., *Edukacyjny potencjał dialogu w przestrzeni klasy szkolnej*, [w:] H. Krauze-Sikorska, M. Klichowski, K. Kuszak (red.), *Świat małego dziecka*, t. II, Poznań 2013.
- Nowak J., *Metoda projektów a efektywność kształcenia na etapie edukacji wczesnoszkolnej*, [w:] J. Grzesiak (red.), *Ewaluacja i innowacje w dialogu. Ewaluacja w dialogu – dialog w ewaluacji*, Kalisz–Konin 2008.

- Nowotniak J., *Ewaluacja edukacyjna. Społeczne światy ewaluatorów*, Kraków 2019.
- Plebańska M., Szyller A., Sieńczewska M., *Edukacja zdalna w czasach COVID-19. Raport z badania*, Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020.
- Plebańska M., Szyller A., Sieńczewska M., *Raport – co zmieniło się w edukacji zdalnej podczas trwania pandemii?* – Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.
- Poon J., *Blended Learning: An Institutional Approach for Enhancing Students' Learning Experiences*, „Journal Of Online Learning And Teaching” 2013, 9 (2), s. 271–288, <http://dro.deakin.edu.au/eserv/DU:30057995/poon-blendedlearning-2013.pdf> [dostęp: 03.09.2021].
- Popoola O. (2012), *E-Learning and Motivation: A Multi-Faceted Investigation of Eleven to Fourteen Year Olds' Attraction to Computer-Based Learning, and Their Motivational Responses to the Novelty and Nature of a Selection of Self-Study Computer-Based Learning Activities*, University of East Anglia, Norwich 2012.
- Ptaszek G., Stunza G.D., Pyżalski J., Dębski M., Bigaj M., *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, Gdańsk 2020.
- Pyżalski J. (red.), *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, Warszawa 2020.
- Pyżalski J. (red.), *Wychowawcze i społeczno-kulturowe kompetencje współczesnych nauczycieli. Wybrane konteksty*, Łódź 2015.
- Raport Ministra Edukacji Narodowej. Zapewnienie funkcjonowania jednostek systemu oświaty w okresie epidemii COVID-19*, MEN, Warszawa 2020, <https://www.gov.pl/web/edukacja/raport-ministra-edukacji-narodowej-na-temat-funkcjonowania-szkol-i-placowek-oswiatowych-w-okresie-covid-19> [dostęp: 01. 02.2021].
- Roehl A., Reddy S.L., Shannon G.J., *The Flipped Classroom: An Opportunity to Engage Millennial Students Through Active Learning Strategies*, „Journal of Family and Consumer Sciences” 2013, 105 (2), s. 44–49.
- Steel C., *Hybrid vs Blended Learning. The Difference and Why It Matters*, „Leading Learning” 2021, <https://www.leadinglearning.com/hybrid-vs-blended-learning/> [dostęp: 25.08.2021].
- Tucholska S., *Wypalenie zawodowe u nauczycieli. Psychologiczna analiza zjawiska i jego osobowościowych uwarunkowań* (wyd. 2 popr.), Lublin 2009.